

УДК 811.161.2

ПІДґРУНТЯ ОБ'ЄКТИВАЦІЇ КОНЦЕПТУ

Галина ПРІСОВСЬКА, Олена АНТОНЮК

*Одеський національний політехнічний університет,
кафедра лінгводидактики
просп. Т. Шевченка, 1, ауд. 203, 65044 Одеса, Україна,
тел.: +380 (48) 7348589*

*Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра української мови,
Французький бульвар, 24/26, ауд. 86, 65058 Одеса, Україна
тел.: +380 (48) 7761480*

Розглянуто актуальні питання когнітивної лінгвістики: мовну картину світу, концепт, аксіосистему. На матеріалі соціопсихолінгвістичного експерименту зроблено спробу проаналізувати мовну картину світу етнолінгвальних українців у її зіставленні з мовними картинами етнолінгвальних болгар і поляків. Інформантам було запропоновано слово-стимул *вода*.

Ключові слова: концепт, лінгвоментальність, аксіосистема, мовна картина світу, соціопсихолінгвістичний експеримент.

Когнітивна лінгвістика, що активно розвивається останнім часом, дає можливість по-новому висвітлити актуальні й недостатньо розроблені у сучасному мовознавстві проблеми, поняття і категорії: мовна картина світу та її національні варіанти, концепт, концептуальний простір і концептосфера національної мови, методи виявлення механізмів мовленнєвої репрезентації концептів. Однією із найважливіших, на наш погляд, є проблема ідентифікації універсального, загальнонаціонального й індивідуального компонентів у структурі концептосфери тієї чи іншої мови.

Одним із центральних понять когнітивної лінгвістики є поняття концептуальної картини світу. Її можна визначити як цілісний образ, що постає у свідомості окремого індивіда, цілісне уявлення про об'єктивний світ і місце людини в ньому [4, с. 251].

Наукова потреба у вивченні національно-духовного навантаження слова продиктована загальною девальвацією слова як засобу збереження внутрішнього світу людини, як найголовнішого чинника духовних контактів. «Через мову дух животворить, щоб людина мала можливість пізнати цей світ, створити його ідеальну модель із метою поширення та розгортання своєї діяльності у ньому» [3]. Упродовж тривалого часу виникали різноманітні концепції, що так чи інакше пояснювали природу мови. Духовна екзистенція мови була предметом дослідження у середньовічну добу, коли наука і культура розвивалися в лоні християнства. Найповніше зв'язок мови і духовності дослідив В. Гумбольдт: «Мова – це не просто, як інколи вважають, відбиток ідей народу, оскільки багатство його знаків не дає можливості виявити ніяких наявних окремо від нього ідей; мова – це об'єднана духовна енергія народу...» [3]. Зростання національної свідомості в Європі у першій половині ХХ ст. було під впливом ідей Гердера і Ріхта, які започаткували концепції національної самобутності, зокрема Гердер вивчення народних традицій, що відтворюються в мові, релігії, сімейних звичаях тощо з метою стимуляції розвитку самоідентифікації народу як єдиного органічного

цілого, поза яким окрема людина ніщо. У руслі цих ідей представники європейського романтизму для обґрунтування ідей та пошуку «душі народу» зверталися до фольклору та народних традицій. До Гумбольдтівського вчення приєднується геніальний О. Потебня і виводить з мови єдність народного духу.

Українське мовознавство діаспори продовжило традиції вивчення націоналістичних проблем. Скажімо, Є. Онацький, підкреслюючи риси українців, зауважив, що найяскравіше ці риси виявляються в естетиці українського народного життя й обрядовості [8]. Б. Цимбалістий визначив національний характер як «характер правиду, в якому є різні об'єкти, але попри те, може існувати якась єдність. Трудно теж сподіватися, щоб кожний член етнічної групи віддзеркалював повністю національні риси, ... йдеться завжди про риси більшості народу». І далі: «... національний характер вказує на той окремих спосіб думання, відчуження і поведінки, яким відрізняються члени однієї суспільності від іншої» [10].

Українське радянське мовознавство, як свідчить історія, ніколи не розвивалось як наука, що акцентовано відображає виникнення, розвиток та функціонування саме етносу мови, оскільки екстралінгвальні чинники (відсутність національної держави, заборона українського слова) абсолютно не сприяли розвитку науки, що так чи інакше пов'язана з ментальністю. Більше того, руйнувалися будь-які спроби українських учених-культурологів висвітлити націоналістичні проблеми.

Сучасна лінгвістика позначена своєрідною експансією в мовознавчий простір концепцій та методів різних парадигм – концептуальної, новітніх напрямів дослідження мови й культури. На сучасному етапі розвитку мовознавства провідне місце належить когнітивній лінгвістиці, що розглядає мову як особливу семіотичну систему, як систему організації та вдосконалення інформації, способів її поєднання у комунікативних процесах. У межах когнітивної лінгвістики лексична структура є результатом взаємодії когніцій людини із семантичними параметрами конкретної мови.

Одним із найважливіших понять когнітивної семантики є поняття концепту, яке використовують для пояснення одиниць ментальних ресурсів нашої свідомості. Існує декілька поглядів на те, що саме в мові відповідає концепту. «Концепт» визначається як смислова одиниця розумової діяльності людини, яка виникає у процесі створення інформації про об'єкти та їх властивості [5, с. 90]. Найбільш обґрунтованим вважаємо уявлення, що концепти мають складну структуру: частина інформації закріплюється в універбах, у словосполученнях, частина – в образах, метафорах, прецедентних текстах. Тобто має співвідношення із системою культури.

Національна мова є складною духовною картиною світу: вона не просто копіює світ у національній свідомості, але й створює його. Лінгвоментальність як система стереотипів світосприйняття, закріплена у системі мови, у мовному існуванні представників тієї чи іншої спільноти, виявляє себе в особливостях етнокультурної інтерпретації загальнолюдських констант цивілізації.

Національно-специфічні особливості будь-якої лінгвоментальності обумовлені тим, що кожен народ відбиває і сприймає довкілля відповідно до своєї «мережі координат», в основі якої лежить національна культура. Ці «координати» можуть бути виявлені лише шляхом комплексного аналізу емоційного навантаження універбів у різних проявах культури: у фольклорі, художній літературі, засобах масової культури, у тому числі в соціальних міфологемах, наданні переваги певним поняттям.

Космогонічні міфи – перші спостереження людини над світом, перші спроби дати йому пояснення – віддзеркалюють архетипічні уявлення про першоелементи буття. Найдавніші міфи описують чотири матеріальні першоелементи (воду, вогонь, душу, розум) і чотири нематеріальні стихії (час, простір, душа, розум). Як довів М. Маковський, вивчаючи взаємодію значень слів індоєвропейських мов, кожному першоелементу відповідала певна стихія: земля співвідносилася з часом, вода – з простором, вогонь – з душею, повітря – з розумом [6].

Образ води в міфології – дуже складний і навантажений: вода – це і початок, і кінець життя. Поринути у воду означало померти, з одного боку, і відродитися – з іншого. Символіка водохрещення пов'язана з прадавніми міфами: під впливом води з'являється нова людина, наближена до Бога [9].

У слов'янській культурі найактивнішим вважається архетип води як життєдайної сили, яка очищує людину, боронить її від хвороб [10]. Але ж амбівалентність кожного з першоелементів виявляється і тут. Цим пояснюється наявність, наприклад, в українській та російській мовах двох груп фразеологізмів: *вийти сухим з води, немов у воду опущений, холодною водою облитий, десята вода на киселі* – де наявне негативне ставлення до води, та *водою не помутить, виводити на чисту воду, немов у воду дивився* – де вода символізує чесність, ясність, прозорливість. Неоднозначними можна вважати образи, в яких воду порівняно з плінністю часу, нездоланною силою: *чимало води збігло, водою не розіллеш*.

Отже, у свідомості особистості має бути представлений різнозабарвлений концепт води. Але ж свідомість – це не звичайний «банк даних», це аксіосистема, де одні явища відчуються більш вартісними, а інші – ледве помітними. І допомогти виявити це може, на наш погляд, асоціативний експеримент, під час якого враховано соціальні, вікові та етнічні чинники, котрі могли б впливати на світосприйняття.

З метою виявлення зв'язків концепту *вода* у лінгвоментальності сучасних українців на відміну від інших слов'ян ми провели соціопсихолінгвістичний експеримент, в якому взяли участь 50 українців (західне Поділля, Хмельниччина), 50 болгар (південна Болгарія, Габрово) і 50 поляків (південно-східна Польща, Жешув). Серед соціальних чинників було зафіксовано вік, освіту, національність, рідну мову. У процесі визначення останнього параметру враховано багатозначність поняття «рідна мова» (мова батьків; мова народу, з якою ідентифікує себе особистість; мова повсякденної комунікації) [1] та складні випадки її виявлення [2].

Для всіх наших інформантів – українців, болгар і поляків – українська, болгарська і польська мови були рідними і як мова батьків, і як мова народу, до якого інформант себе відносив, і як засіб багатофункціонального спілкування. Отже, використовуючи термінологію Н. Бардіної [1], можна сказати, що в експерименті взяли участь етновінгвальні українці, болгары та поляки.

Експеримент передбачав не однослівну відповідь на стимул, а ланцюжкову вербалізацію «до загасання», що давало можливість максимально виявити вербальні межі з центром-стимулом, які склалися з парадигматичних та синтагматичних реакцій, які об'єктивували когнітивні складники концепту.

Оброблення результатів експерименту відозвалося у декількох напрямках: виявлення узагальнювальних для всіх інформантів цінностей, світобачення українців, болгар та поляків загалом, специфічність сприйняття різними віковими та освітніми групами. Аналіз образів, які виникають у свідомості болгар під впливом слова *вода*,

показав, що це, перш за все, *трепет, вітер, пиво*. Щодо асоціативного ланцюжка носіїв української мови, то, як показало наше дослідження, для українця концепт *вода* досить часто визначається як амбівалентний феномен, який водночас належить до протиставлених когнітивних зон *радість – горе*. Вербалізувалося це в лексемах та описових висловах: *радість, добро*, з одного боку, і *страхіття, коли стихія; біда, коли повинь*. Про особливість української картини світу свідчили метафоричні еквівалентні реакції *другий хліб, наш Бог*. В уявленні українців традиційно земля є найбільшою цінністю. Але, як виявилось за матеріалами експерименту, вода ще цінніша, бо *без неї навіть земля не існує*. Певний егоцентризм українців був об'єктивований у реакціях *без неї нема життя, вона для землі і для людей*. Фольклорні джерела досить часто пов'язують воду із початком життя (в українських народних казках і повір'ях дітей знаходять у річках), а також з здоров'ям (водою лікують). Таке уявлення приртаманне і деяким інформантам, які визначили *воду як здоров'я*.

За певної схожості відповідей серед різних етнічних груп інформантів була виявлена певна специфічність світосприйняття. Серед українців наймолодшої групи частотною парадигматичною кваліфікативною реакцією на слово-стимул *вода* була лексема *життя* (8%). У болгар цієї ж вікової групи найчастотнішими були лексеми зі значеннями *необхідність і повинь*. Це, безумовно, реалізує негативний бік концепту, що можна було б пояснити локальним обмеженням опитування: всі інформанти були мешканцями гірського району, але все ж таки, на нашу думку, тут віддзеркалюється орієнтованість болгарської ментальності на зручність, протиставлення того, що потрібно родині, і того, що невблаганно її переслідує [9]. В експериментальних ситуаціях болгари згадували передусім предмети і явища навколо себе (*море, риба, повинь*), українці відрізнялися прагненням з'ясувати своє місце у світі (*я щаслива з того, що є вода; пропадаємо без води; джерело людського життя*).

Синтагматичні реакції в наймолодшій групі українців були пов'язані з визначенням *води як чистої*. Поляки наймолодшої вікової групи виявили ідентичні реакції з такою ж групою українців: вони пов'язані з ад'єктивним визначенням *води як чистої* (70%). Зрозуміло, що наймолодша вікова група подає асоціативні лексеми, що найбільше відповідають віковому цензу: *спорт, каникули, сік, басейн*.

Поодинокими є прагматичні лексеми-реакції поляків: *життя, потрібно для життя, для приготування їжі* (1%).

Найчастотнішими у польській групі інформантів є синтагматичні реакції, які дають змогу змалювати в уяві певну картину: *вода – холодна, тепла, зимова, синя, швидка, мінеральна, спокійна, глибока, блакитна, мокра, гаряча, сумна, прозора, шумна, світла, брудна, свіжа, натуральна, небесна, солодка, газувана*.

Значно менше, як і в українців, представлені парадигматичні лексеми-реакції: *ріка, море, озеро, океан, обід, риба, небезпека, дощ і чай*.

Серед українців і болгар старшої вікової групи (50–70 років) із середньою освітою спільною реакцією була лексема *пиво*. Взагалі в інформантів цих груп досить активно реалізувалися прагматичні уявлення про світ: для болгар *вода – це існування, необхідний продукт*, для українців *вода необхідна для усього, щоб напитись; для здоров'я, для життя*.

Найстарша вікова група українців (70–90 років) з початковою освітою найяскравіше виявила риси егоцентризму: *вода – для поповнення організму, щоб пити, щоб*

прати, підтримує життя людей. У цій же групі була зафіксована ще одна еквівалентна метафора: *те саме, що земля* (йдеться, звичайно, про ціннісну ознаку).

У старших вікових групах болгар незалежно від соціального статусу стабільною була реакція зі значенням *необхідність*. Цікаво, що асоціативне мислення болгар значною мірою залежить від гендерного чинника: чоловіки в усіх соціально-вікових групах пов'язували воду з *питвом*, але жодна жінка-болгарка такої реакції не дала.

Отже, проведений експеримент виявив, що переживання себе в світі для українців більш значуща риса порівняно з болгарами і поляками. Обов'язкова присутність рефлексії в лінгвоментальних позиціях українців позначилася в асоціативних образах води: *це біда, радість, насолода, страхіття, прагнення, велика сила*.

Болгари прагнуть бачити світ об'єктивно, предметно, прагматично, і це знаходить своє відбиття в асоціаціях *вода – це море* (8%), *питво* (8%), *сильний дощ, потоп, найнеобхідніше*.

Українські інформанти зближуються з болгарськими щодо погляду на світ крізь призму егоцентричного порівняння, яке, однак, виявляється у більшій мірі: *вода – це найосновніше* (6%), *найдорожче*.

Вважаємо, що синтетичний аналіз усіх способів об'єктивації концептів дасть можливість виявити ті риси лінгвоментальності, які формують духовний стрижень нації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бардіна Н. В. Когнітивний підхід до визначення поняття «рідна мова» / Н. В. Бардіна // Матеріали обласної науково-практичної конференції «Громадянський патріотизм і проблеми викладання українистики у вузах Одещини». – Одеса, 2001.
2. Бардіна Н. В. Языковая гармонизация сознания / Н. В. Бардіна. – Одесса, 1997.
3. Гумбольдт В. Язык и философия культуры / В. Гумбольдт. – М., 1985.
4. Коренева А. Ю. О становлении когнитивной лингвистики как самостоятельной научной дисциплины / А. Ю. Корнеева // Русское слово мировой культуре : материалы X Конгресса МАПРЯЛ, / под. ред. Е. Е. Юркова, Н. О. Рогожиной. – СПб., 2003. – Т. I. – С. 250–255.
5. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. – М., 1996.
6. Маковский М. М. Язык – миф – культура. Символы жизни и жизнь символов / М. М. Маковский // Вопросы языкознания. – 1907. – № 1.
7. Маслова В. А. Введение в лингвокультурологию / В. А. Маслова. – М., 1997.
8. Онацький Є. Українська емоційність / Є. Онацький // Українська душа. – Нью-Йорк; Торонто, 1955.
9. Тодорова Т. В. Об архетипе «вода» в древнегреческой космогонии / Т. В. Тодорова // Вопросы языкознания. – 1996. – № 6.
10. Цимбалістий Б. Родина і душа народу / Б. Цимбалістий // Українська душа. – Нью-Йорк; Торонто, 1955.

Стаття надійшла до редколегії 4.12.2010

Прийнята до друку 19.12.2010

OBJECTIFICATION CONCEPT REASONING

Halyna PRISOVSKA, Olena ANTONIUK

*Odessa National Polytechnic University,
Department of linguodidactic,
Shevchenko Ave., 1, r. 203, 65044, Odessa, Ukraine,
tel.: +380 (48) 7348589*

*I. I. Mechnikov Odessa National University,
Department of Ukrainian language,
Francuz'kyj boulevard, 24/26, r. 86, 65058 Odessa, Ukraine
tel.: +380 (48) 7761480*

The article reveals actual questions of cognitive linguistics: the linguistic worldview, concept, axiosystem. We tried to analyze the language picture of the world of informant Ukrainians in its comparison with the linguistic worldviews of informant Bulgarians and Poles based on the material of the psycholinguistics experiment. The informants were proposed the stimulus word a water.

Key words: concept, linguomentality, axiosystem, linguistic worldview, psycholinguistic experiment.

ОБОСНОВАНИЕ ОБЪЕКТИВАЦИИ КОНЦЕПТА

Галина ПРИСОВСКАЯ, Елена АНТОНІЮК

*Одесский национальный политехнический университет,
кафедра лингводидактики,
просп. Т. Шевченко, 1, ауд. 203, 65044 Одесса, Украина,
тел.: (048) 7348589*

*Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра украинского языка,
Французский бульвар, 24/26, ауд. 86, 65058 Одесса, Украина
тел.: +380 (48) 7761480*

Рассмотрено актуальные вопросы когнитивной лингвистики: языковая картина мира, концепт, аксиосистема. На материале социопсихолингвистического эксперимента мы попытались проанализировать языковую картину мира этнолингвальных украинцев в ее сопоставлении с языковыми картинами этнолингвальных болгар и поляков. Информантам было предложено слово-стимул *вода*.

Ключевые слова: концепт, лингвоментальность, аксиосистема, языковая картина мира, социопсихолингвистический эксперимент.